

Tradycje badań nad historią mentalności a obszary refleksji nad historią komunikacji

Wprowadzenie

W niniejszym artykule staram się nakreślić związki, jakie potencjalnie mogą zachodzić między tradycją badań nad mentalnością zbiorową w antropologii historycznej a obszarami refleksji wyłaniającymi się z badań nad historią komunikacji. Próba wskazania takich związków wiąże się, po pierwsze, z rekonstrukcją założeń metodologicznych przedstawicieli szkoły „Annales”, głównie na podstawie dorobku trzech najważniejszych postaci: Marca Blocha, Luciena Febvre’a oraz Jacques’a Le Goffa, po drugie zaś, z dookreśleniem obszarów współcześnie rozumianej komunikologii w konsekwencji wyłaniania się z niej subdyscypliny, jaką jest historia komunikacji. Artykuł jest podzielony na trzy części. W części pierwszej odniosę się do zagadnień związanych z wyłanianiem się obszarów badań nad komunikacją w ramach komunikologii. Punkt ciężkości zostanie w tym wypadku położony na ewolucję, jaka zachodzi w obrębie samej dyscypliny komunikologii, która relatywnie niedawno odnajduje swój przedmiot badań jako historyczny. W części drugiej postaram się nakreślić konteksty związane z przywołanymi francuskimi historykami. Część trzecią poświęcę na omówienie korelacji między badaniami komunikacji oraz mentalności.

1. Obszary badań nad komunikacją

Warto zwrócić uwagę, że badania, które dotyczą bezpośrednio historii komunikacji, należą do stosunkowo młodych. Na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku możemy zaobserwować, jak wskazuje Peter Burke, wydzielenie się obszaru zwanego społeczną historią komunikacji (Burke, 2007, s. 9). W ramach badań historycznych mniej więcej w tym samym czasie mamy do czynienia z rozkwitem historii kulturowej, na kontynencie europejskim związanej z pracami powstającymi w kręgu szkoły „Annales”, a poza nim między innymi z pracami Roberta Darntona i Elizabeth Eisenstein. Badacze ci – w przeciwieństwie do przedstawicieli szkoły toronckiej, takich jak: Harold Innis, Marshall McLuhan, Walter Ong, Eric Havelock czy Jack Goody, którzy kładli nacisk na rolę mediów – tak jak historycy kultury byli przede wszystkim zainteresowani przeszłymi praktykami komunikacyjnymi. W ramach tej perspektywy, skoncentrowanej przedmiotowo na mediach i praktyce, bezwzględnie brakowało uwzględnienia tradycji związanej z badaniem przeszłych wyobrażeń o komunikacji. Tę lukę można było wypełnić, odwołując się do bliskiej perspektywy antropologii historycznej, którą można odnaleźć w pracach związanych ze szkołą „Annales”, oraz do tradycji filozoficznych badań nad językiem (głównie neokantystów) (Wendland, 2013, s. 45). Na tej podstawie współcześni badacze komunikacji zauważają, że włączając do badań nad komunikacją refleksję, która została zapoczątkowana przez autorów szkoły „Annales”, można wyznaczyć pole badań nad historią komunikacji i jednocześnie je poszerzyć o: przeszłe praktyki komunikacyjne, media oraz – idąc tropem antropologii historii – badania nad przeszłymi wyobrażeniami zbiorowymi (Wendland, 2014; Kulczycki, 2014).

Wspierając się perspektywą metateoretyczną, Emanuel Kulczycki wyróżnia w tym zakresie trzy aspekty przedmiotu badawczego, jakim mają być wyobrażenia o komunikacji. Zalicza do

nich: środki i formy praktyk komunikacyjnych, wyobrażenia zbiorowe o praktykach komunikacyjnych oraz praktyki komunikacyjne. Tym aspektom ma odpowiadać refleksja prowadzona na gruncie, odpowiednio, historii mediów, historii idei komunikacji i historii praktyk komunikacyjnych. Ponadto wprowadza się tutaj rozróżnienie na implicytną i eksplicytną historię komunikacji (Kulczycki, 2014, s. 136). Eksplicytna historia komunikacji jest uprawiana od końca XIX wieku i w ramach niej dominują dwa style myślenia o komunikacji. Z jednej strony mówimy tutaj o komunikacji w kontekście „metafory transmisji”, gdzie główną rolę odgrywa kontekst nadawca-odbiorca oraz sposób, w jaki komunikat jest przekazywany między nimi. Drugi z modeli, „rytualny”, pojmuje komunikację w sposób interakcyjny, a jej uczestników rozumie jako wplecionych w symboliczny proces wymiany. Eksplicytna historia komunikacji zajmuje się przede wszystkim aspektem medialnym i historią teorii komunikacji. Z kolei implicytna historia komunikacji jest związana z tym, co współcześnie można by zaliczyć do zjawisk komunikacyjnych, a co w przeszłości było nazywane inaczej. Warto zaznaczyć, że obecnie w ramach historii komunikacji najbardziej rozpowszechnione jest badanie historii mediów (Kulczycki, 2014, s. 133).

Dla badań nad komunikacją kluczowe wydaje się przyjmowane przez badaczy założenie o historyczności zjawisk komunikacyjnych. Postawę taką pojmuje się jako *reflexive historicising* i jest ona związana z potrzebą pogłębionego, uhistorycznionego ujęcia zjawisk komunikacyjnych (Simonson et al. 2013). W jej ramach przyjmuje się, że „zainteresowanie badaczy przeszłością praktyk komunikacyjnych jest efektem swoistego przesunięcia akcentu z samych form i środków komunikowania na szerszy kontekst społeczny komunikacji, uwzględniający nie tylko technologie komunikacyjne, ale również związek komunikacji z innymi obszarami kultury. Z tego punktu widzenia praktyki komunikacyjne uznaje się za rodzaj praktyk społecznych, natomiast poszczególne realizacje danej praktyki komunikacyjnej (np. epistolarnej) określić można jako działania komuni-

kacyjne. W ramach historii komunikacji – ich rozmaite odmiany (podobnie jak rozmaite odmiany mediów), wśród których można wskazać np. wydawanie prasy, czytanie książek, prowadzenie rozmowy, dialogu, wygłaszanie przemówień czy kazań, a przy uwzględnieniu postulatów antropologii komunikacji za praktyki komunikacyjne można uznać również np. śpiew lub taniec, modlitwy lub praktyki magiczne” (Wendland, 2014, s. 225).

Dla takiego ujęcia kluczowe jest rozumienie badaniach przeszłych praktyk komunikacyjnych w kontekście kultury i działania komunikacyjnego. Przyjmując za Wardem Goodenoughem, że kultura jest to „rzeczywistość myślowa”, której zakres obejmuje to, co określony uczestnik kultury powinien wiedzieć lub przyjmować, wskazuje się jednocześnie na intencjonalny (sensowny) charakter działania komunikacyjnego (Kulczycki, 2014, s. 134).

2. Tradycje badań nad historią mentalności (Marc Bloch, Lucien Febvre, Jacques Le Goff)

Tradycje badań nad historią mentalności wiążą się nie tylko ze słynnymi pracami zapoczątkowanymi w XX wieku przez francuską historiografię, ale swoim zasięgiem obejmują również niemal cały obszar tego, co można nazwać badaniami nad historią kulturową (Burke, 2012). Niemniej tradycja wywodząca swoje źródła z zakwestionowania metod historii „zdarzeniowej” stanowi niejako centrum, od którego należy zacząć – zwłaszcza w odniesieniu do rozumienia pojęcia *mentalité*.

Wojciech Wrzosek umieszcza badania nad *mentalité* w kontekście przemian we współczesnej historiografii francuskiej. Wskazuje przy tym dwa zasadnicze dla niej momenty: pierwszy, łączący się z przełomem, jaki zachodzi w ramach historiografii klasycznej (tradycyjnej) i nieklasycznej, oraz drugi, związany z ukazaniem wyłaniania się z tej drugiej antropologii historycznej. Pierwsza wersja

historiografii nieklasycznej opiera się na wizji historii uprawianej w duchu *social science*, druga natomiast jest świadomie inspirowana wynikami badań oraz metodami antropologii i etnologii. Przedstawiciele pierwszej, jak wskazuje przywołany autor, dominowali od połowy lat czterdziestych do lat sześćdziesiątych XX wieku, drudzy wiedli prym w końcu tegoż stulecia i na początku wieku XXI. Ewolucja tych przekształceń jest bezpośrednio związana z sytuacją we francuskiej historiografii XX wieku i wiąże się przede wszystkim z zakwestionowaniem przez szkołę „Annales” tradycyjnej „historii zdarzeniowej”, uprawianej w duchu niemieckim. W ramach tych przemian możemy z kolei mówić o nurcie, który koncentrował się głównie na badaniach ilościowych (Fernand Braudel, Pierre Chaunu, Marc Bloch, Ernest Labrousse), oraz o historykach zainteresowanych „jakościowymi” badaniami nad historią (Lucien Febvre, Georges Duby, Robert Mandrou czy Jacques Le Goff). Autorzy, którzy rozwijali metody badań antropologicznych w historii, zauważali siłę inspiracji innymi naukami społecznymi i humanistycznymi, wśród których warto wymienić: językoznawstwo, semiotykę, literaturoznawstwo, historię sztuki, folklorystykę czy psychologię. Co warto podkreślić, *mentalité* w tych ujęciach jest swoistym obszarem badawczym, w którym krzyżują się i mieszają różne inspiracje oraz metody. Antropologia historii lokuje swoje zainteresowania w badaniach nad społeczną historią kultury. Istotne przy tym, że kultura jest rozumiana przez twórców ruchu jako pewna „integralna całość materialno-duchowa” (Wrzosek, 1995, s. 128-140).

Najistotniejszy wkład w rozwijane później założenia „historii mentalności” możemy znaleźć u twórców ruchu: Marca Blocha i Luciena Febvre’a. Obaj byli przekonani, że badania nad *mentalité* powinny stanowić jeden z zasadniczych obszarów analiz w wypracowywanej przez nich wizji „nowej historii”. Ich realizacje w tym zakresie miały zasadniczy wpływ na koncepcje późniejszej antropologii historii, którą możemy uznać za kontynuatorkę programu zapoczątkowanego przez „Annales” (Burguiere, 1982, s. 428).

Sztandarowym przykładem badań nad mentalnością jest praca Marca Blocha *Królowie cudotwórcy* (Bloch, 1998), w której podjął się opracowania średniowiecza i feudalizmu w kategoriach antropologicznych. Poprzez analizę praktyk symbolicznych starał się w niej dojść do opisu zagadnień związanych z mentalnymi ramami badanej epoki. Zasadniczy temat, na jakim się skupił, był związany z magicznymi źródłami średniowiecznej władzy królewskiej. Jako przedmiot badań obrał w tym przypadku sposoby socjalizowania się społeczności ludzkich, traktując uniwersum społeczne jako homogeniczny system. Za Lucienem Lévy-Bruhlem przyjął pojęcie mentalności zbiorowej, świadomości kolektywnej oraz etnologicznego nastawienia badawczego. Co warto zauważyć, mentalność zbiorowa w koncepcji Lévy-Bruhla odnosiła się przede wszystkim do pewnego społecznego, aczkolwiek zakotwiczonego w jednostkowej umysłowości danej grupy, przekonania o fundamentalnych założeniach świata, w którym owe jednostki funkcjonują (Lévy-Bruhl, 1923). W książce o królach cudotwórcach Bloch starał się wskazać i opisać kolektywne i symboliczne praktyki, nieświadome mentalne reprezentacje różnych grup społecznych. Zasadnicze pytanie, na które starał się odpowiedzieć, dotyczyło motywów kolektywnej wiary w uleczającą siłę władzy królewskiej. Poszukiwał synchronicznego ujęcia dwóch porządków, boskiego i ludzkiego, oraz ich wzajemnych wpływów. Publikacja ta otwierała również nowe drogi dla badań, które poszerzały katalog źródeł o ikonografię i praktyki rytualne. Inspiracje metodologiczne autor czerpał przede wszystkim z socjologii francuskiej, głównie z opracowań Émile'a Durkheima. Ponadto jego metoda pracy była bliska strukturalizmowi i inspirowana metodami antropologii (nie bez znaczenia są tu prace Marcela Maussa i Marcela Graneta). Większość historyków, którzy rozwijali metody szkoły „Annales” i inspirowali się nią, widzieli w Blochu swojego mentora (Dosse, 1994, s. 62).

Choć największe oddziaływanie na przyszłych badaczy zainteresowanych antropologią historyczną miał niewątpliwie Marc Bloch,

to przyjmuje się, że osobą odpowiedzialną za sformułowanie pierwszego programu badań nad *mentalité* był Lucien Febvre (Burguiere, 1982, s. 429). To on wprowadził jako pierwszy określenie „mentalne oprządkowanie” (*outillage mental*), wskazując jego zbiorowy i porządkujący charakter. Francuski historyk jest w tradycji znany raczej jako ten, który otwiera pewne wątki. W swoich pracach wskazuje na potrzebę uprawiania historii sfery emocjonalnej oraz na związku historii z psychologią. Co ważne, Febvre nie wierzył w historię podzieloną na historię intelektualną, historię idei, czy nawet historię społeczną. W jego przekonaniu przedmiotem badań historyka była tylko „historia” pojęta bez przymiotnika. Febvre krytykował Blocha, w którego dziełach brakowało elementu podmiotowego badań. Sam postulował, aby tworzyć historię takich fenomenów, jak miłość, śmierć czy radość. Badania tego typu widział jednak w kontekście całościowych studiów nad historią cywilizacji. Psychologia miała służyć w tym przypadku jako materiał do badań historycznych. Znakomitym tego przykładem jest książka *Un Destin. Martin Luther* (Febvre, 1928), zderzająca mentalność jednostki z jej ówczesnym, szesnastowiecznym uniwersum mentalnym. Z kolei w pracy *The Problem of Unbelief in the Sixteenth Century: The Religion of Rabelais* (Febvre, 1982) krytykował interpretację ukazującą Rabelais’go jako racjonalistę i wolnomyśliciela. Wskazywał przy tym, że postać tego pisarza należy odczytywać przez pryzmat humanizmu renesansowego i poglądów Erazma z Rotterdamu, nie zaś współczesnego agnostycyzmu. Podobną ścieżką interpretacyjną podążył później Michaił Bachtin, który poglądy Rabelais’go odczytywał w kontekście kultury popularnej XVI wieku.

Jeśli źródeł badań nad wyobrażeniami zbiorowymi poszukiwać w tradycji szkoły „*Annales*”, to należałoby wskazać przede wszystkim na rolę, jaką odgrywa inspiracja francuską szkołą socjologiczną. Dla historyków założycieli „*Annales*” zwłaszcza prace Emile’a Durkheima z zakresu socjologii religii stanowiły znakomity przykład i inspirację do badań nad historycznie pojętym „żywiołem społecz-

nym” oraz nowym ujęciem badań nad człowiekiem (Dosse, 1994, s. 12). Zarówno Marc Bloch, jak i Lucien Febvre zainteresowali się nową dziedziną badawczą, jaką była *mentalité*. Kierowali w związku z tym swoją uwagę w stronę psychologii i etnologii. Febvre, zainspirowany przez Henriego Berra, interesował się koncepcjami Charles’a Blondela i Luciena Lévy-Bruhla oraz innymi teoriami psychologicznymi. Henri Berr wprost wyrażał fascynację psychologią i próbami jej wcielania do „nowej historii” (Berr, 1911, s. 450–465). Febvre starał się szczególnie uwzględnić w swojej perspektywie badawczej element konfrontacji, jaki zachodzi pomiędzy jednostką a umysłowym uniwersum, w którym owa jednostka żyje. Stworzył istotną dla „nowej historii” ścieżkę, sytuując zadania historyka w obrębie pracy oraz warunków społecznych i mentalnych, które tę pracę kreują. Z kolei dzieła Émile’a Durkheima były szczególnie ważne dla historyków badań nad mentalnością, którzy starali się przenosić poczynione przez niego ustalenia do badania przeszłości. Marc Bloch zrobił użytek z prac francuskiego socjologa Durkheima zarówno w książce o magicznych fundamentach władzy królewskiej, jak i w *Spółeczeństwie feudalnym*, w którym koncentrował się na rekonstrukcji zespołu nieuświadomianych w tamtym czasie przekonań. Starał się przy tym wyjaśnić powstanie feudalizmu jako odpowiedź na inwazję Arabów, Wikingów oraz Węgrów w Europie. Szczególnie uwypuklał tu rolę nowych form społecznej integracji, jaka zaistniała w rozwiniętym średniowieczu. Podejście Blocha zastosowane w *Spółeczeństwie feudalnym* zostało potem rozwinięte w pracach Jacques’a Le Goffa.

Jedno z najważniejszych założeń „nowej historii” było związane z niezgodą na faktograficzny opis społeczeństw. W tym przypadku bardziej liczyła się perspektywa, „jak było”, aniżeli „kiedy było” (Wrzosek, 1995). Taka perspektywa zakłada, że punkt ciężkości w badaniach kładzie się na zainteresowanie sposobem „trwania” określonych przekonań, ich społecznego funkcjonowania. Przekłada się to bezpośrednio na sposoby pracy nad „materiałem źródło-

wym". Podstawowe założenie jest związane z badaniem nieanoni-mowych grup ludzkich i jednostek. Z kolei w opisie tych grup jednostkę traktuje się raczej jako nosiciela reguł kulturowych. Do takiego badania szczególnie predestynowane są zjawiska powtarzalne, jak narodziny, śmierć czy ceremonie i obrzędy. Z kolei materiały badawcze czerpie się najczęściej z kultury materialnej. Postuluje się również nierozdzielanie w procesie badawczym kultury elitarnej od masowej. Poza tym w pracach o Marcynie Lutrze i Franciszku Rabelais'm Lucien Febvre prawdopodobnie po raz pierwszy podjął się pogłębionych badań nad relacjami, jakie zachodzą między autorem, jego dziełami i czasem, w którym przyszło mu tworzyć. Motywem zbiorczym tych prac były ramy nakreślone przez koncepcję związaną z wyposażeniem mentalnym określonej epoki (Cahan, 2003).

Do tradycji uprawiania historii mentalności „w duchu” Marca Blocha wracamy dzięki publikacjom Jacques'a Le Goffa. Autor *Sakiewki i życia* często wypowiadał się na temat metodologii badań nad mentalnością. Szczególnie cenne są jego refleksje pochodzące ze zbioru *Constructing the Past. Essays in Historical Methodology*, który zawiera już krytykę samego pojęcia mentalności i wpisuje się w centrum dyskusji, jakie się w tym czasie odbywały (Le Goff i Nora 1974).

Jacques Le Goff stoi na stanowisku, że atrakcyjność kategorii mentalności tkwi w jej wadze. Czy moglibyśmy mówić o historii krucjat bez przekonania o szczególnym wyobrażeniu Jerozolimy, jakim była dla krzyżowców, o historii feudalizmu bez pojęcia mentalności średniowiecznej lub o duchu kapitalizmu bez ujęcia etyki protestanckiej? Francuski historyk preferuje szerokie ujęcie badań nad mentalnością, podążając ścieżką wyznaczoną przez założycieli szkoły „Annales” (Le Goff i Nora 1974). Tym samym wskazuje, że badacze zajmujący się mentalnością powinni przede wszystkim zwracać uwagę na metody socjologiczne, a w swoich pracach szczególnie podkreślać jako istotne to, co wspólne czy społecznie obowiązujące. Le Goff twierdził, że specyfika historii mentalności tkwi

raczej w pewnym podejściu do problemu aniżeli w rodzajach źródeł czy poszukiwanym materiale (Le Goff i Nora 1974, s. 171). Ponadto w jego przekonaniu metody badań nad mentalnością mają wiele wspólnego z psychologią społeczną, w której zachowanie i nastawienie odgrywają główną rolę. Uprawianie historii mentalności w ujęciu Le Goffa nie tylko wiąże się z szeroką perspektywą, która nakłada na historyka obowiązek wykorzystania dorobku nauk społecznych i humanistycznych, ale jest również zarysem przestrzeni badawczej, w której poszukujemy dynamiki związków pomiędzy tym, co historycznie indywidualne, a tym, co łączy ludzi jako wspólnotę – tym, co w historii możemy nazwać, za Fernandem Braudemem, efektami „długiego trwania”, a tym, co współczesne. Historycy mentalności, wedle Le Goffa, w swoich pracach starają się operować na poziomie codzienności i automatyzmu w zachowaniach. W badaniu nad mentalnością chodzi w pewnym sensie o umiejętność ujęcia „niepodmiotowego charakteru podmiotowości”, o podzielaną przez podmioty historyczne perspektywę kulturową (Le Goff i Nora 1974, s. 171). Podkreśla się jednocześnie, że francuskie określenie *mentalité*, występujące w języku od XVII wieku, jest produktem siedemnastowiecznej angielskiej filozofii i odnosi się do zbiorowej psychologii oraz do sposobu, w jaki ludzie w danym czasie myśleli i odczuwali. Znaczące jest to, że podczas gdy w Anglii termin ten pozostał zastrzeżony dla języka filozofii, we Francji przyjął się w znaczeniu ogólnym. W tym sensie pokrywa się treściowo z niemieckim terminem *Weltanschauung* (Le Goff i Nora 1974, s. 171).

3. Obszary badań nad komunikacją a badania nad mentalnością

Badania nad komunikacją i prace wymienionych historyków zajmujących się historią mentalności łączy z pewnością zainteresowanie przeszłymi praktykami komunikacyjnymi i sferą zbiorowych wyo-

brażeń o komunikacji. W ramach obu tych tradycji mamy również do czynienia z innym etapem konceptualizacji problemów metodologicznych. W przypadku współczesnych badań nad komunikacją, jak wskazują Michał Wendland i Emanuel Kulczycki, obecnie na pierwszy plan wysuwają się problemy związane z zainteresowaniem historycznym charakterem zjawisk komunikacyjnych. Sytuację tę można ocenić jako rozpoznawanie świadomości historycznej własnego przedmiotu badań. W tym sensie z pewnością interesującym kontekstem dla budowania zarysu metodologicznego badań nad historią komunikacji jest włączenie w jej orbitę wyników prac historyków mentalności i antropologów historii. Z drugiej strony warto zauważyć, że pojęcie „wyposażenia mentalnego” jest w tradycji antropologii historycznej i jej kontynuatorów nieostre, a owa nieostrość jest związana z funkcjami i różnicami metodologicznymi, dostrzegalnymi w pracach jej twórców. Można się w tym wypadku zgodzić z tym, co pisze Krzysztof Moraczewski: „uważam, że największą słabością historii mentalności jest właśnie mentalność. (...) Przedteoretyczne pojęcie mentalności należy zastąpić pojęciem kultury, ale nie dowolnym, lecz po pierwsze, teoretycznym, a po drugie, chwytającym intuicje zawarte w odrzuconej kategorii mentalności” (Moraczewski, 2011, s. 255). Potwierdzają to również refleksje zawarte w przywoływanych wcześniej tekstach Kulczyckiego i Wendlanda.

Dla badaczy komunikacji szczególne znaczenie może mieć również problem, który był przedmiotem zainteresowania Luciena Febvre’a. Wskazał on mianowicie, że w ramach historii mentalności istnieje zasadniczy kłopot związany z demarkacją i imputacją kulturową. Problem demarkacji wynika z synchronicznego sposobu, w jaki rekonstruuje się sferę mentalności zbiorowej przy jednoczesnym diachronicznym sposobie funkcjonowania zjawisk kulturowych. W przypadku badań nad komunikacją, idąc za radą Febvre’a, należałoby się wystrzegać sytuacji, w których wyobrażenia o praktykach komunikacyjnych są ujmowane tylko w jednym z tych kontekstów.

Ponadto na podstawie prac Marca Blocha i Jacques'a Le Goffa można wyciągnąć wniosek, że jednym z kluczy do badań nad historią mentalności jest właściwa rekonstrukcja struktury społecznej i zamierzona interdyscyplinarność refleksji nad mentalnością. Jak sądzę, ma to zasadnicze znaczenie dla badań nad komunikacją, które chcąc korzystać z rozwiązań historii mentalności, powinny być nadal przedmiotem namysłu wielu dyscyplin, w tym kontekście zwłaszcza społecznych i humanistycznych. Jeśli badania nad komunikacją miałyby inspirować się wymienionymi przedstawicielami szkoły „Annales”, to musiałyby również uwzględniać empiryczny kontekst antropologii historii. W pracach historyków mentalności podkreśla się jednocześnie podejście antropologiczne, nastawione na ujmowanie określonych wzorów i reguł kulturowych. Trudno także wyobrazić sobie badania nad komunikacją, które nie uwzględniałyby empirycznego kontekstu historycznego i co za tym idzie – nie inspirowałyby się metodami pracy nad źródłami traktowanymi jako teksty kultury.

Zarówno Bloch, jak i Febvre byli zainteresowani uprawianiem historii w sposób problemowy, uwzględniający cykliczność i powtarzalność badanych zjawisk. Koncentrowali się przy tym na regułach myślenia zbiorowego uwzględniających raczej perspektywę „jak było”, zamiast faktograficznego opisu przeszłych zjawisk. Obaj byli również antropocentryczni, opowiadając się jednoznacznie za ideą historii problemowej. Przejęcie tego sposobu myślenia stawia też w centrum refleksji nad komunikacją działający, aktywny podmiot komunikacji. Dlatego jako zasadniczy element i wyzwanie teoretyczne należy potraktować interpretację i problematykę związaną z teorią kultury.

Bibliografia

- Berr, H. (1911). *La syntese en histoire*, cyt. za: J. Revel, *Dictionnaire des sciences historiques*, Presses Universitaires de France, Paris 1986.
- Bloch, M. (1981). *Spółczesność feudalne*, tłum. E. Bąkowska, Warszawa: PIW.

- Bloch, M. (1998). *Królowie cudotwórcy. Studium na temat nadprzyrodzonego charakteru przypisywanego władzy królewskiej zwłaszcza we Francji i w Anglii*, tłum. J.M. Kłoczowski, Warszawa: Volumen – Bellona.
- Burguiere, A. (1982). The Fate of the History of Mentalities in the *Annales*. *Comparative Studies in Society and History* 24(3).
- Burke, P. (2007). *The Art of Conversation*. Cambridge: Polity Press.
- Burke, P. (1990). *The French Historical Revolution. The Annales School 1929–89*. Stanford University Press.
- Burke, P. (2012). *Historia kulturowa. Wprowadzenie*, tłum. J. Hunia, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Burke, P., ed. (1973). *A New Kind of History: From the Writings of Febvre*, tłum. K. Folca, London: Routledge & Kegan Paul.
- Cahan, D. (2003). *Writing the History of the Nineteenth-Century Science*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Dosse, F. (1994). *New History in France. The Triumph of the Annales*, Urbana: University of Illinois Press.
- Febvre, L. (1928). *Un Destin. Martin Luther*, Paris: Presses Universitaires de France.
- Febvre, L. (1982). *The Problem of Unbelief in the Sixteenth Century: The Religion of Rabelais*. Cambridge, MA-London: Harvard University Press.
- Guriewicz, A. (1997). Historia i antropologia historyczna, *Konteksty. Sztuka ludowa* 1–2.
- Huppert, G. (1982). Lucien Febvre and Marc Bloch: The Creation of the *Annales*, *The French Review* 55(4).
- Kulczycki, E. (2014). Communication History and Its Research Subject, *Analele Universitatii din Craiova, Seria Filosofie* 33(1).
- Le Goff, J., Nora P., eds (1974). *Constructing the Past. Essays in Historical Methodology*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Lévy-Bruhl, L. (1923). *Primitive Mentality*, tłum. L.A. Clare, London-Woking: Unwin Brothers Limited – The Gresham Press.
- Moraczewski, K. (2011). Refleksje o teoretycznych podstawach historii kultury, *Filo-sofija* 12.
- Simonson et al. (2013). *The Handbook of Communication History*. New York: Routledge.
- Wendland, M. (2013). Historia idei komunikacji: przesłanki do badań nad przekształceniami zbiorowych wyobrażeń o komunikacji, *Lingua ac Communitas* 23.

- Wendland, M. (2014). Historia idei komunikacji na tle historii idei i historii mentalności, *IDEA – Studia nad strukturą i rozwojem pojęć filozoficznych* 26, Białystok.
- Wrzosek, W. (1995). *Historia – Kultura – Metafora. Powstanie nieklasycznej historiografii*, Wrocław: Ossolineum.